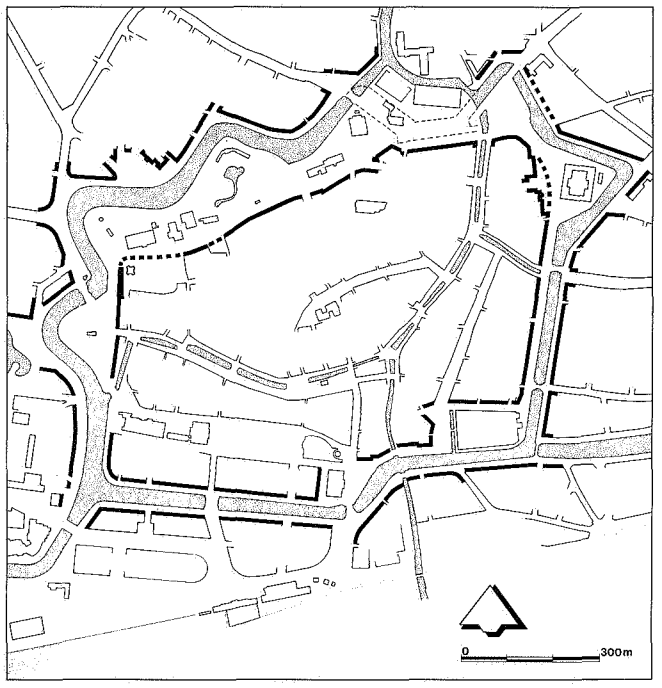

De stadsgrachtzone als kontinue zone tussen binnenstad en schilwijken

STADSGRACHTZONE LEEUWARDEN

een kontinue ruimte

Tjeerd Brouwer,

Peter Karstkarel

In 1622 vervaardigde graficus Pieter Feddes een stadsplattegrond van Leeuwarden, een propagandastuk dat in opdracht van het stadsbestuur Leeuwarden voorstelde als een grote en veilige handelsstad. De bastionering van de fortifikatie bevond zich toen in het stadium van voltooiing en op de kaart waren de zuidoostelijke dwingers, die nooit zijn uitgevoerd, ook al aangegeven. De bijna vier eeuwen oude verdedigingsgordel heeft de stad voor eens en voor al een kenmerkende vorm verschaft. Toch is dit stedebouwkundig element, dit historische en ruimtelijke kontinuüm intussen sterk van funktie gewijzigd en het werd niet steeds op waarde geschat.

De waarde is in de jaren-zestig van onze eeuw zelfs een tijdje miskend. Men schroomde niet om kaden, dwingers en singels op te offeren aan een verkeerstechnisch systeem. Het is goeddeels bij plannen gebleven toen maar net op tijd een kentering ten goede plaatsvond met de vaststelling van het Struktuurplan Binnenstad Leeuwarden (1974). Met de hieropvolgende specifiekere maatregelen wordt de stadsgrachtzone sindsdien op waarde geschat als bijzondere kontinue zone tussen binnenstad en schilwijken, een ruimte die in de loop der tijd een aantal essentiële wijzigingen onderging die ritme, spanning en kleur brachten. Het huidige ruimtelijke beeld, de resultante van het veranderingsproces van vooral de laatste 170 jaar, kan geïllustreerd worden met een historische schets. Die is niet uitsluitend geldig voor Leeuwarden, maar met enige varianten op details, in grote lijnen voor alle ontmantelde Nederlandse steden.

Historische schets

Toen precies twee eeuwen geleden de verdedigingsgordel als strategisch middel had afgedaan, werden de borstweringen en verschansingen van wallen en dwingers gehaald om de kruin van de omwalling voor stadswandeling geschikt te maken. Een vroege, wellicht de vroegste voorziening ten behoeve van de rekreatie van de burgerij. Spoedig hierna, in de eerste decennia van de negentiende eeuw, werd de stad opgeschoond. Een verordening in 1809 bepaalde dat hoenderhokken, pothuizen, bergplaatsen enz. die op of aan de openbare weg stonden, moesten worden weggenomen. Bovendien zijn toen bestratingen kollektief vernieuwd en regelmatige rooiingen aangebracht. Nadat de interne schoonmaak nagenoeg voltooid was, moest het 'buitenom' nog gebeuren. Er rezen omstreeks 1820 plannen om de verwaarloosde stadspoorten en -verdedigingswallen met dwingers te slopen en te ontmantelen en de stadsrand te voorzien van plantsoenen. Leeuwarden be-

hoorde daarmee met Arnhem, Haarlem en Utrecht tot de vroegst ontmantelde steden van Nederland. Omstreeks 1845 was de ontmanteling voltooid. Intussen was gebleken dat in de stadsrand, aan de binnen- en buitenzijde van de stadsgracht, voldoende plekken waren voor de plaatsing en inrichting van gebouwen en terreinen met bijzondere funkties.
Op een van de noordelijke dwingers werd de Prinsentuin opengesteld en die was daarmee een van de vroegste volksparken van Nederland. Het daarin gelegen zomerhuis werd verpacht als thee- en wijnschenkerij. Op andere ontmantelde dwingers zijn vervolgens een kazerne, een militair hospitaal, een cavaleriekazerne met manege en een beurs- en waaggebouw gebouwd en verder kwamen in het singelgebied een zweminrichting, vers-watervijvers, enkele gasthuizen (bejaardentehuizen), scholen, twee ziekenhuizen, een schouwburg, het Paleis van Justitie en een kantongerecht, een gevangenis en enige nijverheid, waaronder een aantal pakhuizen, de gasfabriek en de eerste strokartonfabriek van Nederland tot stand. Het waren meest voorzieningen en akkommodaties voor nieuwe, bijzondere funkties en in geringere mate vervangende gebouwen voor bestaande voorzieningen uit de oude stad. Dankzij de vroege ontmanteling kon al in de tweede helft van de vorige eeuw in de behoefte naar kavels voor burgerhuizen worden voorzien aan buitensingels, voorzover daar geen van de zonet genoemde bijzondere funkties plaats hadden gekregen. De binnenrand bleef om het vrij gesloten front van de civiele stad overwegend groen met daarin gebouwde accenten; aan de buitenrand kwam gesloten bebouwing met hoofdzakelijk burgerwoningen en herenhuizen tot stand.

In het derde kwart van de negentiende eeuw, toen de meeste Nederlandse steden pas begonnen aan de ontmanteling, vonden in Leeuwarden na de voltooiing van dat proces in de stadsrand twee omvangrijke ruimtelijke ingrepen plaats die de vorm van de noordoostelijke hoek en een groot gedeelte van de zuidelijke stadsrand ingrijpend veranderden. Het karakter en de ruimtelijke kontinuïteit van de stadsgrachtzone bleven evenwel onaangetast. Bij de noordoostelijke stadsgracht vormden de Dokkumer Ee en de stadsgracht een lastige meander en ten behoeve van de door de provincie beoogde verbetering van het gootscheepsvaarwater van Harlingen over Leeuwarden naar Dokkum werd de al bebouwde landtong Camstraburen in 1859-1860 doorgraven, een stuk van de stadsgracht bij de Noorderkade gedempt en omgevormd tot de Noorderweg tussen de oude stad en de Arendstuin die grotendeels groengebied met een bebouwde buitenrand is gebleven: inversie van bebouwde en groene rand. Op de nabijgelegen Hoeksterdwinger groeide de gasfabriek intussen uit tot een groot energiebedrijf.

Kort hierop volgde een omvangrijke wijziging in de zuidelijke stadsrand. Onmiddellijk na de aanleg van de spoorweg presenteerde de stadsarchitekt in 1862 het *'Grondplan voor de uitbreiding van de bebouwing der gemeente Leeuwarden tusschen den Staatsspoorweg en het Zaailand'*, opnieuw een ruimtelijke ontwikkeling als gevolg van infrastrukturele werken. Het was niet alleen de eerste keer dat de gemeente optrad als stedebouwkundig ontwerper van een (omvangrijk) woongebied, maar ook de eerste keer dat zij het hele ontwikkelingsproces beheerste van financiering tot regelgeving van de bouw. In veel opzichten was het gebeuren ongekend. De om de dwingers meanderende stadsgracht kreeg een recht verloop en het romantisch plantsoen moest plaatsmaken voor brede, rechte kades met bouwlokaties voor enige pakhuizen, maar vooral voor burger- en herenhuizen. Tussen gracht en spoorweg werd het gebied ingedeeld in royale, rechthoekige bouwblokken tussen ruime wegen. Een opmerkelijke vernieuwing van de stadsrand-zone werd hiermee afgerond.

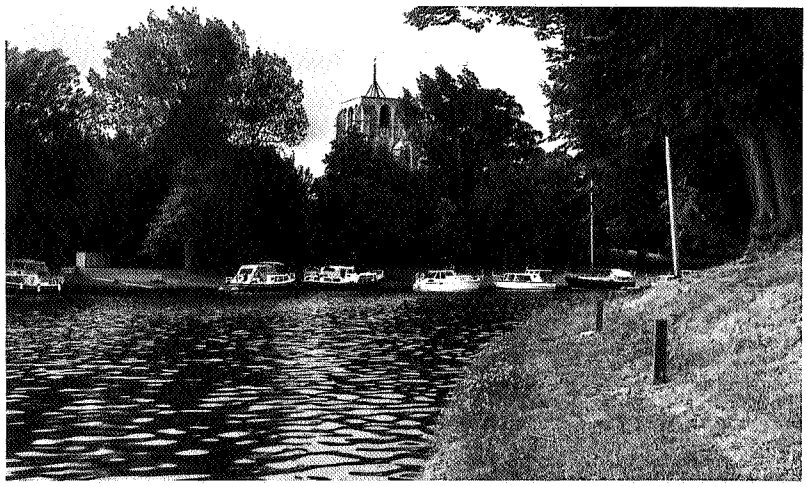

De Prinsentuin op een van de noordelijke dwingers

Dankzij de begrenzing van de stadsgracht als kontinu gegeven met de plantsoenen, kades, singels met hun begroeiing en bebouwing als karakteristieke elementen manifesteert de binnenstad zich als een afzonderlijk herkenbaar gebied. Door de omvorming van de vestingwallen tot parkachtige groengebieden en kades met een gesloten burger- en herenhuisbebouwing die een nieuwe huid om de binnenstad zijn gaan vormen is de ruimtelijke karakteristiek nog versterkt, het voor de stadskern uitzonderlijk brede profiel is daardoor manifester geworden.

Stadsvernieuwing

Een volgend proces van stadsvernieuwing, geografisch integraal van aanpak en gestoeld op een algemene regelgeving, zou vanaf de jaren-zeventig van onze eeuw ook de kontinue ruimte van de stadsgrachtzone niet onberoerd laten. Het was wellicht geen duidelijke reaktie op, dan wel een gevolg van een kentering in de visie op de waarden van de stad. Na de leniging van de ergste woningnood in de wederopbouwfase na de wereldoorlog werd in de jaren-zestig de aandacht weer op de intussen verwaarloosde binnenstad gericht. Het singelgebied zou opgeofferd worden aan een verkeerstechnisch tangentensysteem om niet alleen de binnenstad bereikbaar te maken voor het gemotoriseerd verkeer, maar de binnenstad zelfs kern te laten vormen in het verkeerscirkulatieplan van de hele stad. De brede asfaltbaan van de Groeneweg tussen Prinsentuin en aanliggende plantsoendwingers en de noordelijke bebouwingsrand van de oude stad, is een van de weinige resultaten van die ontwikkeling, een resultaat dat thans weer ongedaan wordt gemaakt.

In 1974 wordt het *'Structuurplan Binnenstad Leeuwarden'* vastgesteld. De karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende struktuur en ruimtelijke kwaliteit van de binnenstad worden voor het eerst beleidsmatig erkend. In relatie daarmee wordt gestreefd naar de aanwijzing van de binnenstad tot beschermd stadsgezicht. De Leeuwarder binnenstad is met gedeelten van de westelijke en oostelijke en de gehele zuidelijke buitensingel als beschermd gezicht ingeschreven in maart 1983. Er ontstaan overigens spanningen tussen de gestelde be-

De Leeuwarder binnenstad, gezien vanuit het zuidwesten

leidsdoelen en de praktische haalbaarheid en uitvoerbaarheid en in 1980 wordt het gehele binnenstadsgebied aangewezen tot stadsvernieuwingsgebied. Met de daarvoor ontworpen regelgeving, de beschikbaar gestelde subsidies en de aanzienlijke gemeentelijke bijdrage wordt daarna planmatig gewerkt aan de verhoging van de funktionele, ruimtelijke en architektonische kwaliteit van de stad. Bij dit stadsvernieuwingsproces wordt bijzondere aandacht besteed aan de invulling en begrenzing van de stadsgrachtzone. Een samenhangend, zelf kontinu gebied waaraan zorg wordt besteed tot en met de bestratingsmaterialen en de groenstruktuur toe. De aanpak wordt weids omschreven: *'herstel van de bebouwingswand langs de stadsgracht, aanpassing van de kadeprofielen en verbetering van de groenstruktuur van de dwingers'*. Het geeft in kwalitatieve zin eigenlijk weinig houvast, maar de stadsgrachtzone wordt wel als een samenhangend gebied beschouwd. Bij herstel van de bebouwingswanden die op veel plaatsen een sleets beeld opleveren ligt de nadruk aanvankelijk op vervangende nieuwbouw. Er komen woonkomplexen aan:
Westerkade/Zaailand (A. Bonnema 1978/1980)
Oosterkade (Brouwer en Nebbeling 1981/1982)
Oosterkade (A.G.'75 1981/1983)
Westerkade/Willemskade (A.G.'75 1985)
Nieuwekade (J. Hertroijs 1985/1986)
Het besef groeit dat nieuwbouw slechts bij uitzondering een betere oplossing is dan renovatie. Het beeld van het historisch gegroeid weefsel dreigt verstoord te worden door te massale nieuwbouw. Het meest sprekende voorbeeld van renovatie is de Prins Frederikkazerne op de Amelandsdwingers. In 1982 wordt dit vervallen gebouw gerestaureerd en omgebouwd tot een bijzonder woongebouw (Koöperatieve Architekten Werkplaats 1982/1984). Een ander monumentaal bouwwerk in de zone dat een nieuwe bijzondere funktie krijgt na een kontrastrijke invulling is de Beurs op de Wirdumerpoortsdwinger die Openbare Bibliotheek wordt (Heldoorn, ontw.: R. Bullhorst 1981). Andere geslaagde renovatieprojekten voor woningen in de stadsgrachtzone zijn: Oosterkade, hoek Tuinen (A.G. '75 1986/1987), Willemskade NZ, Arendsstraat en Schoolstraatgebied, een komplexe opgave in fasen van renovatie en nieuwbouw (Bolhuis, Lambeck en Ten Holt, vanaf 1987), Westerplantage (Gjalt de Jong 1988).

Nadat diverse aktiviteiten tot herstel van de bebouwing in de stadsgrachtzone effekt gaan sorteren, lijkt de tijd rijp voor de aanpak van ingewikkelder situaties met een groter geografisch bereik. Sinds het midden van de vorige eeuw was de gasfabriek in de noordoostelijke hoek van de stadsrand tot een omvangrijk energiebedrijf uitgegroeid. De sanering heeft de afgelopen jaren niet alleen gaten in begrotingen geslagen, maar ook in de stadsrand. In 1986 schrijft de gemeente een prijsvraag uit voor het gebied Hoeksterend. Het gemeentebestuur wenst hiermee een integrale stedebouwkundige visie op de invulling van het komplexe gebied, dat door de omlegging van vaarwater bij de Arendstuin in dat gedeelte een inversie onderging, maar

verder struktureel nog het karakter van de kontinuïteit in zich draagt. Met respekt voor het oordeel van de jury is besloten om uitvoering te geven aan het prijswinnend plan van Van de Belt, Hollema en Witpaard – Partners. De uitvoering ervan is nog niet gestart.
De aanleg van het hele noordelijke binnenstadstangent in 1969 tussen de redelijk gesloten rand van civiele stad en de groene plantsoenen van de voormalige stadsverdediging met de Prinsentuin als hoogtepunt en verder enige verspreide bebouwing van bijzondere funkties betekende een verstoring. De panden aan de Vijzelstraat zijn met renovatieplicht en -subsidies intussen verkocht en opgeknapt en voor de buitenschil maakte de architectengroep Bolhuis, Lambeck en Ten Holt een plan voor 28 woningen en een bedrijfsruimte, een komplex dat in 1988 in gebruik kon worden genomen. Gelijktijdig met de bouwkundige inspanningen zijn plannen uitgewerkt om in de noordelijke rand de stedelijke ruimten te herstellen. In 1987 is het Oldehoofsterkerkhof opnieuw ingericht en onlangs is begonnen aan de herprofilering van de noordelijke tangent, waardoor de Groeneweg als racebaan wordt ontmanteld en een rijkere funktionele invulling ontvangt.

Westerplantage, nieuwbouw en renovatie

Manhattan effekt

Aan de andere zijde van de noordelijke stadsgracht ligt het voormalige Diaconessenhuis in het groen aan de Noordersingel. Tussen het hoofdgebouw en enkele karakteristieke 'beddenvleugels' zullen de storende aanbouwsels worden gesloopt. Renovatie en verbouw zullen het verlaten ziekenhuis tot nieuw leven wekken en met nieuwbouwelementen zullen hier ongeveer honderd woningen gerealiseerd worden, van villa's tot appartementen en met een woongemeenschap voor ouderen en een voor lichamelijk gehandicapten.
Eveneens aan de buitenzijde van de stadsgracht en vlak ten noorden van het zonet genoemde terrein van de voormalige gasfabriek stond tot 1981 een monumentaal pakhuis-komplex aan de Hoekstersingel. Een felle brand vernielde het. Na twee jaar studie en wisseling van architekt zijn er uiteindelijk 40 woningen op deze markante lokatie gebouwd naar ontwerp van Holvast en Van Woerden (1985).

Weer verder naar het oosten en tegenover de al genoemde Prins Hendrikkazerne, is de al jaren geleden verpauperde en tenslotte gesaneerde bebouwingsrand om de Bonifatiuskerk – de Baljéebuurt werd hij genoemd, maar de naam bestaat officieel zelfs al niet meer – een ander stuk stadsrand dat aandacht en zorg verdiende. Uit een drietal ontwerpen voor revitalisering van dit gebied koos de gemeente voor het plan van Gunnar Daan. Hij is er door de manier waarop hij de bouwmassa's situeert en het verzorgingshuis Het Nieuwe Hoek (dat qua architektuur en situering bepaald niet de schoonheidsprijs in de stadsgrachtzone verdient) en de achterpastorie van de kerk integreert in het plankoncept op een

Het prijswinnend ontwerp voor het gebied Hoeksterend. De uitvoering start in 1991

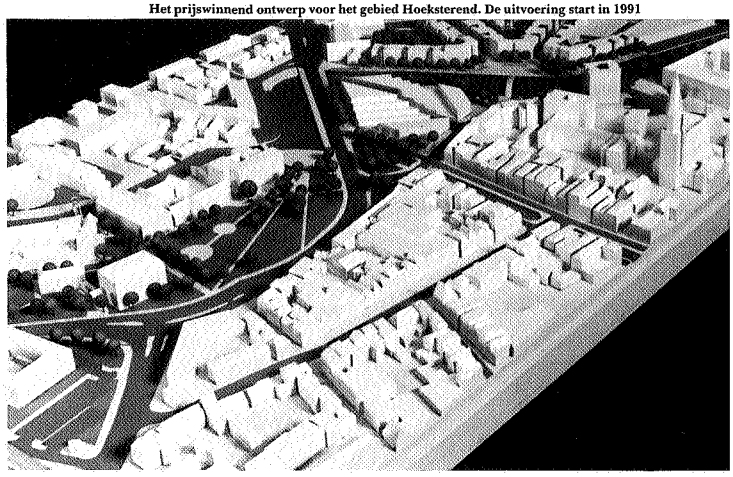

In het voormalige Diaconessenhuis worden ongeveer honderd woningen gerealiseerd

verrassende en oorspronkelijke wijze in geslaagd om de stedebouwkundige samenhang in dit kwetsbare en al gekwetste deel van de binnenstadsrand te herstellen.
Ook in het zuidelijk deel van de binnenstadsrand zijn ontwikkelingen geweest die met respekt voor de bijzondere waarden van de kontinue ruimte staan, maar ook die een spannend kontrast met die waarden zijn gaan vormen. Daar zijn de pogingen geslaagd om het zuidoostelijke gedeelte van de Willemskade en de gehele Sophialaan met hun fascinerende herenhuis- en villabebouwing van omstreeks 1870 te behoeden voor de explosieve kantoorontwikkeling in het Stationsgebied. De panden in dit kwart van het gebied zijn in 1983 samen op de lijst van beschermde monumenten geplaatst. Kruislings hier tegenover is zonder wettelijke maatregelen, maar met soms aanzienlijke bijdragen uit het stadsvernieuwingsfonds bereikt dat de kenmerkende bebouwing van de noordwestelijke Willemskade vrijwel geheel gerestaureerd of gerenoveerd is. Het zuidwestelijke gedeelte van de Willemskade is aanvankelijk geleidelijk, maar de laatste jaren explosief van karakter gewijzigd doordat de dienstverlenende sektor op financieel gebied, de banken en verzekeraars, er gekoncentreerd neerstreek. Zelfs de ruime veemarkt is na ongeveer een eeuw funktioneren bij die ontwikkeling ingezet. Thans vormt dit vrij beperkte gebied met Manhattan-effekt een kontrast in het stadsrandgebied.
Midden in deze Willemskade-rand ligt de brede betonplaat, een onderdeel van het tangentensysteem als een modern fossiel over de stadsgracht; de geplande brede aansluitingen zijn nooit gerealiseerd. Voor de jongste dag van de architektuur, 1 juli 1990, schreef de B.N.A.-kring Friesland een prijsvraag uit waarbij gevraagd werd deze vervreemdende betonplaat van

Willemskade zuidzijde. De hele bebouwingswand is in 1983 op de lijst van beschermde monumenten geplaatst

ruimtelijke en funktionele kwaliteiten te voorzien en om te vormen tot een 'ponte nuovo'. Verreweg de meeste Friese architektenburo's reageerden met boeiende voorstellen. Thans wordt bekeken of het winnende ontwerp kan worden uitgevoerd.

Een zeer recente ontwikkeling in de westelijke stadsgrachtzone is de voorgenomen algehele vernieuwing van de stadsschouwburg de Harmonie. De oude Harmonie is ondanks de vele verbouwingen niet meer toegesneden op hedendaags gebruik. Het gebouw uit 1881 was het enige van de vele met bijzondere funkties in de stadsrand dat geen front maakte naar de stadsgracht. Van de ingediende schetsontwerpen van Pi de Bruijn en Frits van Dongen is er een die de situering met respekt voor de traditie van het stadsrandgebied een kwartslag heeft gedraaid. Binnenkort zal een van de ontwerpers de definitieve opdracht verstrekt worden.

Kantje boord

De bouwwerken die in de negentiende eeuw en in een hernieuwd proces van stadsvernieuwing sinds het einde van de jaren-zeventig in de stadsgrachtzone zijn gerealiseerd zijn niet alle van hemelhoge betekenis. Wellicht schuilt daarin de kracht. De gemeente is er juist door in staat geweest om een evenwichtig beleid te voeren ten aanzien van de stadsgrachtzone. Een zone die met diverse excellente voorbeelden van een bruine zeilvloot in de grachten en de rekreatiehaven aan de oevers van de Prinsentuin met recht als het gezicht met de historische dynamiek van de stad getoond mag worden.
Het betekent niet, dat de stadsgrachtzone bijna af is. Nog afgezien van de hierboven genoemde plannen die nog ten uitvoer gebracht moeten worden is ook de stadsgrachtzone een dynamisch gebied. De toenemende belangstelling voor het wonen in de binnenstad, vooral in het noordelijke gedeelte, zal zich ook in de stadsrand doen gelden. Er wordt rekening gehouden met een verdere verdichting, funktieverandering en vervangende nieuwbouw ten behoeve van het wonen en daar zal de gemeente op moeten anticiperen. De komende periode zullen bijvoorbeeld de mogelijkheid en wenselijkheid onderzocht worden van stadsvilla's op het voormalige bastion en aanliggende wal van de Wissedwinger waar thans een oude mavo-school en een parkeerterrein gesitueerd zijn. Dit alles zal moeten passen in een totaalvisie op de kwaliteiten van de stadsgrachtzone. Deze zone is immers een bijzonder kontinu element en de kwaliteit is als geheel meer dan de som der delen.
Het is kantje boord geweest met die kwaliteit, maar het is toch nog goed gekomen en dan te bedenken dat dit fascinerende en gevarieerde snoer om de oude binnenstad het resultaat is van honderden gebouwen en inrichtingen die steeds weer uitgevoerd zijn door laagste inschrijvers. ●